Turkish Studies Social Sciences

Volume 14 Issue 5, 2019, p. 2397-2409
DOI: 10.29228/TurkishStudies.36963
ISSN: 2667-5617
Skopje/MACEDONIA-Ankara/TURKEY

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

EXCELLENCE FOR THE FUTURE
IBU.EDU.MK

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info / Makale Bilgisi

✍️ *Received/Geliş:* 10.09.2019

✓ *Accepted/Kabul:* 15.10.2019

📅 *Report Dates/Rapor Tarihleri:* Referee 1 (26.09.2019)-Referee 2 (13.10.2019)

This article was checked by iThenticate.

TÜRKİYE ÜZERİNE TARİHSEL SOSYOLOJİK BİR TARTIŞMA: YAPI, ÖZNE VE KONJONKTÜRÜN DİYALEKTİK BİRLİKTELİĞİ

Armağan ÖZTÜRK - Hatice KARAKUŞ ÖZTÜRK***

ÖZ

Bu çalışmada Türkiye'nin tarihsel sosyolojik dönüşümü yapı, özne ve konjonktür kavramları aracılığıyla analiz edilecektir. Öncelikle özel mülkiyet düzeninin zayıflığına değinilebilir. Yapıyla ilgili ele alınması gereken bir diğer sorun din kurumu üzerinedir. Osmanlı toplum yapısında devlet ile din arasında yapısal bir farklılaşma tam olarak sağlanamamıştır. Son olarak etnik çoğulculuk meselesi üzerinde durulabilir. Türkiye toplumsal yapısı etnik homojenlikten yoksundur. Etnik çeşitlilik Osmanlı-Türkiye modernleşmesi içerisinde güvenlik ve beka kaygısını ön plana çıkarmıştır.

Toplumsal değişimi özne merkezli bir şekilde yeniden yorumladığımızda karşımıza öncelikle burjuvazinin yokluğu meselesi çıkar. Geç kapitalizm koşullarına bağlı olarak kendiliğinden gelişen bir burjuva sınıfı yoktur. Türkiye'de burjuvazi devlet tarafından yaratılmıştır. Aristokrasinin yokluğu ise ikinci önemli olgudur. Aristokrasiye en yakın kurum ayanlıktır. Ancak ayanlığın toplumsal yapıdaki etkisi sınırlı olmuştur. En önemli politik özne şüphesiz ki bürokrasidir. Tanzimat bürokratından Kemalistlere doğru bürokrasinin giderek daha devrimci bir misyonu içselleştirdiği söylenebilir. Toplumsal değişimi belirleyen temel konjonktürise modernleşmedir. Modernleşmenin ekonomik, siyasi ve kültürel vecheleri ayrı ayrı analiz edilebilir.

Sonuç olarak denilebilir ki Türkiye modernleşmesi liberalizm ve sosyalizmi zayıf kılan toplumsal koşullara atıfla Barrington Moore'un üçlü sınıflandırmasındaki faşist modernliğe yakın bir içeriğe sahiptir.

* Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, E-posta: armagan.ozturk1980@gmail.com

** Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, E-posta: hatice_karakusx@hotmail.com

Makalenin ortaya koyduğu sonuçlardan bir diğeri de Türkiye'nin modernleşme sürecinin Charles Tilly'in zor yoğun devlet örgütlenme tarzına yakın bir içeriğe sahip olduğu yönündedir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Değişim, Modernlik, Yapı, Konjonktür, Tarihsel Sosyoloji.

A HISTORICAL-SOCIOLOGICAL DISCUSSION ON TURKEY: THE DIALECTICAL UNITY OF STRUCTURE, SUBJECT AND CONJUNCTURE

ABSTRACT

In this study, the historical sociological transformation of Turkey will be analyzed through the concepts of structure, subject and conjuncture. If we start from the social structure, it can be mentioned the weakness of the private property order. Another problem which is needed to handle is about the religion as institution. It could not be ensured a structural differentiation completely between the state and the religion. Finally, it can be dwelled on the point of ethnic pluralism. The social structure of Turkey lacks ethnic homogeneity. The ethnic diversity has given a concern towards security and survival within the Ottoman-Turkish modernity.

When we reinterpret the social change in a subject-centered way, we firstly see the lack of bourgeoisie. There has not been any bourgeoisie class which grows spontaneously depending upon the late capitalism conditions. In Turkey, the bourgeoisie has been created by the state itself. The lack of aristocracy is the second important fact. The most similar institution to aristocracy is the notability (*ayanlık*). However the influence of notability within the social structure has been limited. The most important political subject is the bureaucracy without question. It can be said that the bureaucracy has internalized a more revolutionary mission gradually from *Tanzimat* bureaucrat to the Kemalists. The main conjuncture which determines the social change is the modernization. The economic, political and cultural aspects of modernization can be analyzed separately.

Consequently, it can be said that Turkish modernization has a similar content with fascist modernity in the threefold classification of Barrington Moore with reference to the social conditions which have made liberalism and socialism weak.

STRUCTURED ABSTRACT

In this study, the historical sociological transformation of Turkey will be analyzed through the concepts of structure, subject and conjuncture. The aforementioned analysis will be built on the information obtained from the historical sociology, social structure of Turkey, political sociology, political history and modernization theories. If we start from the social structure, it can be mentioned the weakness of the private property order. A great majority of the land has remained as state property for a quite long time. Besides, the

private property owners has been defenseless against the repressive apparatus of the state. This outlined insecure position of private property has affected the building process of capitalism and the individual liberties. Besides, there is a parallelism between the historical weakness of bourgeois class and the private property culture. Another problem which is needed to handle is about the religion as institution. It could not be ensured a structural differentiation completely between the state and the religion. The republican revolutions and the constitutional laicism has not separated religion from the state but the fact of a state-dependent religion has continued. This state of high level integration between the state and the religion has left the sectors out of the dominant religious perception, especially the Alevis and the Christians in a difficult situation. The fact that the state has not fulfilled its obligation to remain impartial in relation to the religions has presented the members of the minority religious approaches with human rights violations which reproduce themselves continuously. Finally, it can be dwelled on the point of ethnic pluralism. The social structure of Turkey lacks ethnic homogeneity. The Empire has disintegrated with the centrifugal effect of ethnic revolts. In the republican period, ethnicity has continued to be one of the problematic areas of the social structure especially in terms of the Kurdish question. The ethnic diversity has given a concern towards security and survival within the Ottoman-Turkish modernity.

When we reinterpret the social change in a subject-centered way, we firstly see the lack of bourgeoisie. There has not been any bourgeoisie class which grows spontaneously depending upon the late capitalism conditions. In Turkey, the bourgeoisie has been created by the state itself. The fact that the bourgeoisie has had an artificial development course has been growing the difference between the rich and the bourgeoisie with reference to the lack of a bourgeois culture. Turkish modernization contains similar elements with Russian, German and Japanese statist capitalism in itself because of the characteristic given by the lack of bourgeoisie to modernization. In terms of the similarity between these three examples and Turkey, authoritarian tendencies are quite strong within the political culture. The lack of aristocracy is the second important fact. The most similar institution to aristocracy is the notability (*ayanlık*). However the influence of notability within the social structure has been limited. At this very point, it can be useful to make a comparison between the Ottoman Empire and China. Because both two countries has weakened by the imperial interventions from outside, and the formations resembling the feudality while a feudality did not exist in their own original social orders has come into prominence in a conjuncture in which the West has dissolved the feudality. While China has been driven to a civil war through disrupting by the feudal elements who has become warlords, the central forces of Ottoman Empire has continued its existence through abolishing the notability.

The most important political subject is the bureaucracy without question. It can be said that the bureaucracy has internalized a more revolutionary mission gradually from *Tanzimat* bureaucrat to the Kemalists. The radicalization of bureaucracy has had a similar characteristic with the radicalization of the bourgeoisie during the

conjuncture of the French Revolution. In this context, it can be dwelled on the connection of Kemalism and Jacobinism. The radicalism of the bureaucratic modernization has aroused rather in the desire for realizing superstructural arrangements in a rapid way. As it is obviously seen in the example of that the liquidation of agriculture has been delayed by the bureaucracy itself, the view of the bureaucracy towards economy political affairs has been pre-modern. The contestation between the bureaucracy and the strong political leaders correspond to one of the main conflict axis within the Turkish politics.

The main conjuncture which determines the social change is the modernization. The economic, political and cultural aspects of modernization can be analyzed separately. Economically, capitalism has been running by intertwining with the state patronage. The social sectors which come close to the state or the elites who control the state resources get rich. Of course, neither classical nor neoliberal forms of liberalism could be effective in their fullest sense as the natural consequence of such an economic order. Statism in economy has also been affecting the political life. Turkish politics has not been competitive and pluralist. In any political subversion, those who are in the minority are excluded. Opposition is categorically in a position of a usual suspect. Under the conditions of a limited capitalism and limited democracy, political leader have secured their patrimonial powers. In the relation between the people and the leader, the leader has gradually mythicized and has taken out of all kinds of disputes and criticisms. By the way, a serious lack of competitive culture has been at stake not only between different political agents but also within the same structure –for instance, political parties.

Consequently, it can be said that Turkish modernization has a similar content with fascist modernity in the threefold classification of Barrington Moore with reference to the social conditions which have made liberalism and socialism weak. Moore codifies the fascism as a form of modernization which has been tried historically along with the communism and the capitalist-bourgeois paths. Fascist modernity characterizes a social building process in which there exist capitalism but the democracy has not followed a course in parallelism with the fascism.

Another conclusion suggested by this article is toward that the modernization process of Turkey has a closer content with the force-intensive state organization style remarked by Charles Tilly. Tilly underlines two parameters and three oaths while describing the formation processes of the European states. For him, the cities produce capital and the states provide security by using force. And the states evolve in one of the options among the capital-intensive, the coercion-intensive or the capitalized-coercion models. As we have approached in detail within this study, the datum point in the Ottoman-Turkish modernization is not capitalism and bourgeoisie. This fact becomes the capital-intensive and capitalized-coercion model no longer an option automatically. Turkey characterizes rather a structure in which the state apparatus has become prominent and the capitalism has been built under the control of this apparatus.

Keywords: Social Change, Modernity, Structure, Conjuncture, Historical Sociology.

Giriş

Makalemizde tarihsel sosyolojinin temel kavram setlerini kullanarak Türkiye modernleşmesi üzerine bir analiz ortaya koymaya çalışacağız. Bilindiği üzere modernleşme toplumsal hareketlilik, yapısal ve sınıfsal farklılaşma, idari merkezileşme ve siyasal katılım gibi unsurlarla anlamlı hale gelen bir süreçtir. Modernleşen toplumda bahsi geçen eğilimlerin etki düzeyi toplumun ortak özelliklerinin değişimine paralel bir seyir izler (Eisenstandt, 2014: 193; Skocpol, 2008: 22). Belki de bu nedenle her modernleşme tartışması aynı zamanda ve zorunlu olarak bir toplumsal yapı tartışmasıdır. Tarihsel sosyolojinin özgün yanlarından biri yapıyı özne ve konjonktürle birlikte ele alan analiz etme biçiminde somut hale gelir. Tarihsel sosyoloji tek faktörlü determinist tezlerle karşı çok faktörlü ve sorun yönelimli bir anlayışının yerleşmesine yardımcı olur (Skocpol, 2008: 1-3, 23). Bu avantajlarını parantez içine alarak Türkiye modernleşmesini tarihsel sosyoloji literatürüne atıfla tartışmanın metinsel derinliği çok boyutlu bir düzleme doğru arttıracak açıktır.

Barrington Moore'un faşist modernleşme ideal tipinin Türkiye için aydınlatıcı olduğu söylenebilir. Bu bağlamda metnin başlangıç kısmında Türkiye'nin siyasal ve toplumsal dönüşümünün neden faşist modernleşme etiketi içerisinde değerlendirilmesi gerektiğine yönelik bir dizi hatırlatma yapmak yararlı olacaktır. Moore'a göre modern dünyayı şekillendiren üç tane temel tarihsel patika vardır: Kapitalizm ve demokrasinin birbirine paralel bir şekilde aynı anda geliştiği başarılı burjuva devrimleri ilk patikaya karşılık gelir. İngiltere, Fransa ve ABD'nin modernleşme tarihi bahsi geçen bu patikanın ayrıntılarını ortaya koyar. Alman-Japon örneğinde kristalize olan gerici kapitalizm ise ikinci patikaya karşılık gelir. İkinci patika devlet yönlendirmesiyle inşa edilmiş bir kapitalizmdir. Ancak kapitalizm demokrasiyle tamamlanmaz. Faşist ve (veya) askeri diktatörlük rejimleri demokrasinin yokluğu pahasına kapitalist modernleşmede yol alır. Üçüncü önemli patika ise Rus ve Çin devrimleriyle somut bir içeriğe bürünen komünizmdir. Bu modelde devlet bürokrasisi geniş köylü kitleyi modernleşme yolunda rehabilite eder (Moore, 2003: 21-3, 480-2).

Moore'un kavramsal çerçevesi¹ Türkiye modernleşmesi bakımından yeniden yorumlandığında Türkiye'nin birinci patika ile ikinci patika arasında bir yerde daha çok ikinci patikaya yakın bir deneyimi içselleştirildiği görülür. Devlet eliyle kapitalizm ülke ekonomi politisinin temel dayanağıdır. Demokrasi ise kapitalizmi geriden takip eder. Zayıf sivil toplum ve liberal olmayan hukuk pratiği demokrasiyi naif bir kadere mahkum eder. Güçlü liderler ve bürokrasi ise demokratik çoğulculuğu modernleşme ve siyasal krizleri daha iyi yönetebilmek için sıklıkla askıya alır.

Moore'un kavramsal çerçevesine başvurmamızın nedeni sadece Türkiye modernleşmesinin olgusal içeriğinin düşünürün betimlediği faşist ideal tipe benzerlik göstermesiyle ilgili değildir. Şüphesiz ki olgusal benzerlik önemlidir. Ancak en az bunun kadar önemli olan bir diğer husus Türkiye okumalarına egemen olan Avrupa merkezci ve istisnacı dile alternatif yaratma isteğidir. Bilindiği üzere başta Marx ve Weber olmak üzere pek çok düşünür doğuyu ayrı bir bağlamda ele almayı tercih etmiştir. Weber'in patrimonyalizm anlatısı² ve Marx'ın Asya Tipi Üretim Tarzı³ kavramlaştırmaları ilk bakışta doğuyu kendi özgünlüğü içerisinde ele alan bir yorumlama tarzına işaret eder gibi görünür. Ama daha derin bir okumayla Marx ve Weber'de karşımıza çıkan şey aslında dünya tarihine özdeş olan Avrupa tarihi karşısında doğuyu batıdan ayrı bir tarihsel kompartımana yerleştirerek ondaki birikim ve potansiyeli ikincileştiren bir bakış tarzında kendi yetkinliklerine ulaşır. Doğuyu farklı bir tarihsel patika olarak görmek ötekileştirmeyi tarihte ve sosyolojide yeniden üretmek gibi bir anlama gelir. Batılı bir toplum olan faşist Almanya'yı doğulu bir toplum olan faşist Japonya ile birlikte analiz eden Moore'un kategorileri ötekileştirmeye düşmeden olgusal ve karşılaştırmalı toplumsal analize fırsat verdiği için ayrıca değerlidir.

¹Sosyolojik olgularla tarihsel olguları aynı düzlem içerisinde ele alan ve yürüttüğü tartışmaya yapı ile eylem arasındaki etkileşimi de ekleyen Moore'un kavramsal çerçevesi için bkz Smith (2000: 348-395).

²Weber'in patrimonyalizm anlatısı için bkz. Weber (2012a) ve Weber (2012b).

³Marx'ın Asya Tipi Üretim Tarzı anlatısı için bkz. Marx (2017).

Türkiye'yi yorumlarken kullanacağımız ve tarihsel sosyoloji literatüründe belli bir ağırlığı olan ikinci önemli kavramsal kaynak ise Charles Tilly'in Avrupa devletlerinin oluşumunu analiz ettiği çalışmasında (Tilly, 2001) ortaya koyduğu teorik çerçevedir. Bu bağlamda Tilly'in zor yoğun patikaya yüklediği tarihsel anlam hem Türkiye modernleşmesini anlamamızı kolaylaştırır hem de Moore'un faşist modernleşme ideal tipini daha somut bir zeminde tartışmamıza yardımcı olarak biz izleği içerisinde barındırır.

Toplumsal Yapı: Özel Mülkiyet, Din ve Etnisite

Klasik Osmanlı düzeninde toprak mülkiyeti esas olarak devlete aittir. Kürt beyleri ile ayanların varlığı gibi istisnai oluşumları bir kenara bırakırsak bu klasik düzen aristokrasi ve (veya) feodalitenin yokluğu olgusu üzerine kuruludur. Feodalite olmadığı gibi angarya ve yerel vergi de yok. Mahalli senyörler belli coğrafyalarda ve belli süreler için güçlense dahi köylüler hiçbir zaman serfleşmemiştir. Bu nedenle Osmanlı klasik düzeninin aynı zamanda bir küçük mülkiyet düzeni olduğunu söyleyebiliriz (Keyder, 2014: 15-21). Zenginliği kontrol eden ve dağıtan asıl güç devlet. Bu sonucun iki nedeninden biri toprak üzerindeki meşru devlet vesayeti. İkinci önemli neden ise Asyatik fetih pratiği. Osmanlı ordusu sadece devletin zor aygıtı olarak değil, aynı zamanda ve hatta uzun bir süre öncelikli olarak kazanç elde etmenin bir enstrümanı gibi iş gördü. Askeri yayılma devlet için temel gelir kaynaklarından biriydi.

Bu yapı, yani klasik Osmanlı düzeni 16. yy'dan itibaren giderek önce durağanlaşmaya, daha sonra da çözülmeye başlıyor. Coğrafi keşiflerin Avrupa için yarattığı yeni fırsatların devleti zora soktuğu söylenebilir. Fiyatlardaki dalgalanmalar ve ticaret yollarının değişmesinin yarattığı ekonomik durağanlık klasik düzeni sarsmıştır. Bu dönüşüm bağlamında Wallerstein'in dünya sistemleri analizi ve Avrupa'daki dünya sistemi tüm dünyayı kaplayan tek bir yapıya dönüştürken hangi coğrafyaların Avrupa merkezi karşısında çevre ve yarı çevre pozisyonuna düştüğü tartışması oldukça dikkate değerdir (Wallerstein, 2012: 69-71). Sonuçta Osmanlı dünya kapitalist sistemiyle bütünleştikçe çevresel eğilimler baskın hale gelmiş, devlet aygıtının üretim, mali kaynaklar ve meta dolaşımı üzerindeki etkisi zayıflamıştır (Kazancıgil, 2000: 141).

Yaşanan gelişmelerin olumsuz etkisinin sadece Osmanlı'yla sınırlı kalmadığı karşılaştırmalı bir tarihsel sosyolojik analizle ayrıntılandırılabilir. Bu bağlamda Osmanlı ile Çin'in aynı zaman diliminde benzer konjonktürleri izleyerek Batı karşısında çevre ülke konumuna doğru sürüklendiğini söyleyebiliriz. Ayanların durumuyla savaş lordları arasındaki benzerlikler, işgal edilmeden sömürüye açılan sosyal ekonomik yapı, İngiltere'nin Baltalimanı anlaşması ve Afyon savaşları ile kapalı ekonomileri kendi mallarına açmak için kullandığı emperyalist kuşatma, başarısız reform çabaları ve toprak bütünlüğün çözülmesi Osmanlı-Çin ortak kaderinin ayrıntılarını ortaya koymaktadır.⁴

Merkeziyetçi Osmanlı düzeninin çözülmesi şüphesiz ki sadece dış dünyadaki değişimlerin yansıması olarak görülemez. Fetihçi imparatorluk anlayışının kendi başarısının kurbanı olduğu gerçeği de gerilemenin sebeplerinden biri olarak kayıt altına alınmalıdır. İmparatorluk büyüdükçe ordunun merkezden sınıra gelmesi giderek daha fazla zaman ve kaynak yutan bir eylem haline gelmiştir. Coğrafi genişleme aynı zamanda askeri fetihleri verimsizleştiren bir içeriğe sahiptir.

Klasik düzenin çözülmesiyle başlayan süreç ise aslında bir sürüklenme halidir. Devlet azalan gelirlerini telafi etmek için yerel unsurlara daha fazla dayanıyor. Tımar sisteminin⁵ iltizama dönüşmesi ve ayanların ortaya çıkışı ise feodal Avrupa merkeziyetçi ve mutlakiyetçi ulus devletler inşa ederken merkeziyetçi Osmanlı'nın feodaliteye doğru bozulması gibi ironik bir tarihsel içeriğe işaret etmekte.

⁴ Çin'in çözülüş ve devrim tarihi için bkz. Skocpol (2004: 139-163, 286-298, 438-513).

⁵ Şüphesiz ki tımar sistemi klasik Osmanlı düzeninin temelidir. Ordu ve imparatorluğun toprak rejimi tımara göre şekillenmiştir. Ancak Arapların çoğunluğu oluşturduğu eyaletlerde tımar yerine yıllık vergi uygulaması ön plana çıkmıştı. Ayrıca Hristiyan nüfus da tımara dahil değildir. Yorum için bkz. Bozarslan (2018: 63-4). Bu durum da açıkça gösterir ki tımar yozlaşp yok olmadan önce bile ciddi istisnalar ile uygulanmıştır.

Toprak düzeninde ciddi bir değişiklik yaratamayan ayanların imparatorluk tarihindeki yerleri ise geçici. İstanbul'daki siyasi yapıyla ayanlar arasında yeni bir merkez-çevre uzlaşım zemini doğmuyor bu nedenle. Ayanların merkezin askeri ve siyasi otoritesini zayıflattığı ise olgusal olarak doğru. Mısır gibi yarı özerk eyaletler ve Yunan örneğinde olduğu üzere bazı halkların ayrılıkçı hareketlerde başarı elde etmesi bu otorite boşluğundan beslenmiş durumda (Keyder, 2014: 24-8).

Osmanlı-Türkiye modernleşmesinde dini ve etnik öğeler arası ilişkiler ve bu unsurların doğrudan doğruya kendisi sınıfsal farklılaşmayı örtecek şekilde işlev kazanmış durumda. Etnisite meselesi milliyetçilik çağında ulusal birliğin tesisini güçleştiriyor. Osmanlı imparatorluğun çözülüş süreci etnik grupların ulusal bağımsızlık mücadelesi vererek imparatorluktan kopma süreçlerinin özeti gibi. Türkiye örneğinde ise özellikle Kürt sorunu bakımından etnisite meselesi modernleşme içerisinde bir açmaz olarak varlığını koruyor. Etnik türdeşliğin yokluğu modernleşmenin içeriğini ve hızını olumsuz bir şekilde etkilemekte. Bahsi geçen olumsuz etkinin ilk dikkate değer sonucu Osmanlı burjuvazisinin yok olma hikayesiyle ilgili. 19. yy. itibarıyla kapitalistleşen Osmanlı'da gayrimüslüm nüfus iktisadi bütünleşmenin motor gücü haline gelmiş, Rum, Ermeni ve Yahudi kesim önemli ölçüde burjuvalaşmıştı. Ancak özellikle Rum ve Ermeni burjuvazinin siyasi amaçlarını ülke bütünlüğü içerisinde gerçekleştirmeye yanaşmaması hem bu kesimlerin kaderini hem de Türk modernleşmesinin tarihsel sosyolojik seyrini etkiledi. Etnik çatışmanın yoğunlaşan düzeyi ilgili grupların Anadolu coğrafyasındaki varlıklarının sona ermesiyle sonuçlanacak bir dizi siyasi olayı tetikledi. Mesela burjuvazi yok olduğu için kültürel birikim ve sivil toplum geriledi. Orta sınıf devrimi ihtimal olarak tarih sahnesinden silindi. Giden Ermeni ve Rumların malları eşrafa dağıtıldı. Bu mülkiyet paylaşımı ise Kurtuluş savaşı çevresinde mayalanan milliyetçi davaya desteği yoğunlaştırdı. Anadolu'daki etnik seyrelmenin en önemli sonucu ise şüphesiz ki bürokrasiye yöneliktir. Hristiyan burjuvazinin yok olması ve Müslüman burjuvazinin zayıflığı olguları karşısında bürokrasi modernleşmenin asıl belirleyici aktörü haline geldi (Keyder, 2004: 10-3, 35, 64, 100-3, 105-6).

Etnik çoğulculuk temelli ayrılıkçı hareketler sadece burjuvazi-bürokrasi ilişkilerini köklü bir şekilde değiştirerek Türkiye modernleşmesinin üzerine bina edildiği tarihsel sosyolojik patikada kırılmaya yol açmadı. Aynı zamanda ve oldukça da belirgin bir şekilde etnik isyanların bölünme korkusunu gerçek haline getirerek özgürlük karşısında güvenlikçi söylemi güçlendirdiği söylenebilir. Kamusal alanın sınırlı olması ve bu sınırlılık ölçüsünde demokratik hayatın da devletçi bir mantıkla sürekli bir şekilde vesayet altında tutulması olgusu etnik çoğulculukla ilintilidir.

Modernleşme aynı zamanda sekülerleşme demektir. Bu bağlamda Türkiye'deki din-devlet ilişkileri ile bu ilişkileri yapısal anlamda yeniden düzenleyen laikleşmenin serüveniyle ilgili birkaç hususa değinilebilir: Osmanlı toplumsal yapısı devlet temelli bir örgütlenme biçimini karakterize ediyor. Bu yapı içerisinde dine bakış araçsaldır. Din sistem içerisinde belli bir örgütlenme özerkliğine ve kurumsal özgünlüğe sahip olsa da aslında son kertede devlet iktidarını tamamlayan bir araç (Bozarslan, 2018: 59-60). Dinin devlet varlığının ideolojik bir enstrümanı gibi iş görmesi olgusu sadece iktidar-din ilişkilerini değil, aynı zamanda muhalefet-din ilişkisini de etkiliyor. Klasik Osmanlı'da padişah hal edilirken şeyhülislam fetvasına başvurulması, Klasik ve Modern Osmanlı'da halk ayaklanmalarının "şeriat elden gidiyor" sloganı altında cisimleşmesi ve Cumhuriyet Türkiye'sinde batılılaşmaya direnen kitlelerin İslami referanslarla yoğun olarak başvurması tesadüf değil. Tabii bu sonucun ortaya çıkması bir ölçüde Osmanlı Türkiye'si ile Cumhuriyet Türkiye'si arasındaki devamlılıkla ilgili. Cumhuriyet Türkiye'sinde resmen laik bir rejim kurulmuş olmasına rağmen gerçekte devlet ile din arasındaki organik bütünlük hali devam ediyor. Devlet dinden ayrı değil, din devletin parçası ve onun kontrolünde (İnsel, 2014: 42-3, 112-4). Tabii bu durumu çok da şaşırtıcı görmemek gerekir. İnsan etkileşiminin kaynakları arasında dinin önemli bir yeri vardır. Hatta Müslüman toplumlarda bu bahsi geçen konum oldukça belirleyicidir. Din insani hikayeler, hikayelere verilen anlam ve değerler ile toplumsal sembollerin etkileşiminde, bir anlamda kültürel devamlılığın kuruluşunda ontolojik anlamda kurucu bir rol üstlenir (Güngör, 2013: 69). Bu nedenle kültürel sekülerleşme devam etse de devlet, din ve toplum birbirinden koparılamaz.

Dinle ilgili son önemli hatırlatma Kemalist modernleşmedeki eksiklikle ilgili olacaktır. Din cumhuriyet modernleşmesinin hızı ve istikametinden rahatsız olan İslami, muhafazakar ve liberal kesimlerin sosyolojik anlamda birleştirici zemini olarak iş görmüştür. Büyük sağ kitlenin bakış açısından mesele değerlendirildiğinde laik cumhuriyetin dinin bireysel kimlik yaratım sürecindeki etkisini anlayamadığı ve bu nedenle başarısız olduğu savı ön plana çıkar. Kemalizm dine alternatif olacak güçte bir sosyal ethos inşa edememiştir (Çaylak, 2013: 208-210). Şerif Mardin'in *Din ve İdeoloji* adlı kitabının özellikle "Cumhuriyet Devrinde "Volk" İslamı" başlıklı bölümünde ayrıntılı bir şekilde irdelendiği üzere Cumhuriyet seçkinlerindeki temel sorun dinin kişisel işlevlerinin kolaylıkla başka bir yapıya devredebileceğini varsayan ve hatta arzulayan kültürel optizmidir. Bu bakış açısı dinin toplumsal yapı ve bireysel kültür üzerindeki etkisini yüzeysel bir şekilde ele alan tavrıyla din-ideoloji ilişkisini eksik bir şekilde tahlil etmiştir.⁶

Mardin-Çaylak hattında olgunlaşan bu yorumu belli sınırlar içerisinde doğru kabul etmek gerekir. Sağın siyasal sosyolojik anlamda belirgin bir üstünlüğü olduğu açıktır. Seçimleri genelde merkez sağ partiler kazanmış ve devlet kadroları uzun bir süre İslam ve kapitalizmle uyumlu politikaların taşıyıcısı olmuştur. Ancak post-Kemalizm koşullarında Türkiye siyasetinde ve toplumsal yapısında yaşanan dönüşümü daha incelikli bir şekilde yeniden ele almak yerinde olabilir. Şöyle ki AKP ile karşıtları arasındaki mücadelede Mustafa Kemal sembolü üzerinden laik-milliyetçi kesim politik anlamda mobilize olmuş ve bahsi geçen siyasal sosyolojik hareketlilik sağın siyasal hegemonyasına kalıcı zararlar verecek düzeye ulaşmıştır. Bugün itibarıyla Mustafa Kemal'e bağlılık iktidarın politikalarından zarar gören kesimlerin ağırlıklı bir kısmı için tek meşru direniş odağıdır. Bu odak siyasal İslam'ın yarattığı tahribat karşısında cumhuriyetin kazanımlarını koruyan bir politik özneleşme sürecinin temsilcisidir (Aktoprak, 2017: 46-51). Ayrıca askeri vesayetten kurtulma adına Kemalizm'i şiddetli bir şekilde eleştiren ve Türkiye'deki demokrasi sorunundan cumhuriyetçi anlayışı sorumlu tutan hakim bakış açısı hem akademik hem de politik olarak ciddi bir itibar kaybına uğramıştır. Cumhuriyeti bir tür ilk günah gibi tarif edip Kemalist modernleşme karşısında kimlik siyasetini yücelten anlayış tarihin diğer dönemleri ile Kemalist olmayan vesayet biçimlerini aklayan bir zihniyet dünyasını yansıtır (Aytürk, 2015: 34-47).

Sonuçta şöyle bir yargı dile getirilebilir: Sağ akademinin cumhuriyet modernleşmesini başarısız olarak gösteren tarih anlatısı bugün itibarıyla daha az inandırıcı hale gelmiştir. Atatürk'e olan ilgi sadece Kemalist hegemonyanın sona ermesiyle güçlenen nostaljik bir hareket değildir. Yurttaşlar Atatürk imgesi üzerinden cumhuriyetçi ritüel ve değerleri yeniden üretmektedir. Bu yeniden politikleşme süreci sivil ve kendiliğinden bir içeriğe sahiptir (Akyürek, 2011: 7-8, 29-30, 167-8). Güncel durum bakımından rahatlıkla iddia edilebilir ki AK Parti iktidarını destekleyen kitle ile sivil Atatürkçü canlanmaya destek veren kitle arasında içeriği yoğun kültürel ve politik bir mücadele hattı oluşmuş durumdadır.⁷

Özne: Köylülük, Burjuvazi ve Bürokrasi

19. yy. ortalarına doğru özel mülkiyet hakkı hukuki güvenceye kavuşuyor. Tüm 19. ve 20. yy. konjonktürü Türkiye'nin Batı kapitalizmin çevre ülkesi olarak sistemle eşitsizlikçi koşullarda bütünleşme serüvenini karakterize eden olaylarla dolu. Bu süre içerisinde köylülüğün modernleşmenin seyrini belirleyen belirleyici bir sınıf olmadığı gerçeğinin altı çizilmeli. Devlet karşısında küçük de olsa mülkiyet hakkına kavuşan köylünün tarımsal bir kapitalizme yönelmesi bürokrasi tarafından engelleniyor. Pazara dönük üretim yapma eğilimi konusunda tüccar ve tefeciler destekleyici bir konumda yer alırken, bürokrasi ise süreci engelliyor. Köylülerin kontrolü noktasında bürokrasi ile burjuvazi arasındaki gerilim Osmanlı son dönemine damgasını vurmuş temel iktisadi gelişmelerden biri. Hristiyan burjuvazinin imparatorlukla beraber yok olmasıyla cumhuriyet döneminde köylüler

⁶ Yorum için bkz. Mardin (2018: 141-155).

⁷ Sivil Atatürkçülük üzerine bkz. Öztürk (2017: 87-102).

üzerinde tek söz sahibi özne uzun bir süre bürokrasi oluyor. Bürokrasinin temel amacı köylüyü köyünde tutmak. Aşar vergisini kaldırarak ve Köy Enstitülerini kurdurarak köylünün kentte ve sanayiye taşınması geciktiriyor. Demokrat Parti döneminden kabaca 1980'li yıllara kadar tarıma verilen yüksek sübvansiyonlar tarımdaki çözülmeyle daha da geciktiriyor (Keyder, 2014: 30-1, 39, 98-9, 193-4). Bu durum, yani köylülüğün ve tarımın geç çözülmesi Türkiye modernleşmesinin en temel özelliklerinden biri. Köylülüğün çok uzun bir süre korunaklı bir konumda olmasının modernleşmenin hızını yavaşlattığı ve demokratik siyaseti muhafazakarlaştırdığını söyleyebiliriz. Bu arada büyük toprak mülkiyeti olmadığı için tarım oligarşisi de yok. Tarımdan beslenen bir aristokrasinin veya oligarşinin yokluğu köylülüğün kaderi konusunda tarımsal kesimi daha da korumasız hale getiriyor.

Köylülüğün burjuvazi tarafından hızlı bir şekilde değil de bürokrasi tarafından kontrollü bir süreçte tasfiyesinin merkez-çevre anlatısını haklı çıkaran bir siyasal sosyolojik mayalanmayı beraberinde getirdiği söylenebilir. Merkezdeki seküler ve bürokratik güçler Osmanlı-Türkiye modernleşmesinde söz sahibi oldukları uzun süre boyunca toprak reformu ve milliyetçilik yoluyla ilerici bir popülizmi örgütlenme şansına sahipti. Ancak milliyetçiliğin laik biçimi yeterince güçlü bir şekilde popülerleşmedi. Kırsal hayatı köklü bir şekilde değiştirecek bir toprak reformu da olmadı. Kent burjuvazisinin piyasası ile kırsal kesimin dinini birleştiren geleneksel liberal-muhafazakar ittifak böylesi bir zemin üzerinde hegemonik güç haline geldi. Gecekondulaşmanın solu değil de sağ beslemesi, taşranın laikliğe karşı İslami bir muhalefet ideolojisi altında birleşmesi ve geniş köylü-esnaf kitlenin kuralcı-planlamacı mantığa yapısal direnişi bu bahsi geçen sağ hegemonyanın olası sonuçları arasındadır (Mardin, 2000: 87-100; Keyder, 2014: 139, 146, 150-3, 170).

Türkiye burjuvazisi dün olduğu gibi bugün de önemli ölçüde devlet kaynaklarıyla yaratılmış yapay bir sosyal kesit. Devlet ile burjuvazi arasındaki bu ebeveyn ilişkinin Türkiye toplumsal yapısına etki eden bazı tarihsel sosyolojik sonuçları var: Öncelikle burjuva sınıfı fazlasıyla milli ve devletçidir (Keyder, 2014: 240). Bu özellik onu Avrupa'daki pek çok tarihsel deneyimden farklı olarak devrimci nitelikten yoksun bırakıyor. Burjuva sınıfının politik sistemdeki radikal değişiklik taleplerine şüpheyle yaklaşması ve hemen her dönem istikrar temelli bir muhafazakar siyaset tarzında kendi konumunu somutlaştırması bu nedenle tesadüfî değil. Devrimci iradedden yoksun bir burjuva sınıfı var karşımızda. Belki de bu nedenle burjuvazinin siyasi ve kültürel egemenliğinden bahsetmekte zorlanıyoruz. Süreklilik gösteren bir burjuva hegemonyası yok (İnsel, 2014: 94). İslami bir burjuvazinin doğduğu ve sermaye sınıfı içerisindeki iç farklılaşmanın daha belirgin bir kerteğe ulaştığı günümüz koşullarında dahi devlete yönelik sorgulayıcı tavrın sınırlı tutulması noktasında İslami ve seküler kesimler arasında bir davranış birliği hali söz konusu. Tabii İslami burjuvazinin burjuva sınıfı içindeki farklılaşmaya katkısının sınırlı düzeyde kaldığını da notlarımıza eklememiz gerekir. Çünkü sonuçta İslami burjuvazi de seküler burjuvazi gibi devletten besleniyor. Ayrıca FETÖ'nün tasfiye sürecinde İslami sermayenin belli bir kısmının devlet dolayımıyla el değiştirdiği olgusu da bu kesimdeki devlet bağımlılığı güçlendiren güncel bir koşul olarak tartışmaya dahil edilmeli.

Türkiye modernleşmesi çok uzun bir süre bürokrasi temelli bir seyir izledi. Bürokrasi ile modernleşme arasındaki özdeşliğin medeni dünyanın geriye kalanında bizdekine benzer bir ilişkiye sahip olduğunu söylemek zor. Bu sonuç Osmanlı'dan gelen yapı, yani burjuvazinin zayıflığı ve aristokrasinin yokluğu meseleleriyle yakından ilgili (Keyder, 2011: 126). Daha derin bir okumayla Osmanlı-Türkiye toplumsal yapısının bürokratik niteliğini ön plana çıkardığını da söyleyebiliriz. Bahsi geçen yapı Charles Tilly'in çok bilinen sınıflandırmasına atıfla zor yoğun bir içeriğe sahip. Şöyle ki Tilly'e göre Avrupa devletlerinin oluşum sürecinde iki tane unsur ön plana çıkıyor: Savaş ve savaşa hazırlık süreçleri devlet oluşumunda belirleyici bir konuma sahip (Tilly, 2001: 39, 107, 170). Bu husus altı çizilmesi gereken ilk nokta. Bir diğer mesele ise farklı tarihsel patikalarla ilgili. Ona göre devletlerin örgütsel biçimleri Avrupa'nın farklı bölgelerinde farklı rotalar izledi. Sermayenin daha çok sömürü ve şehirde üretilen toplumsal artı-değer, zorun ise silahlı güç, hapis, mülksüzleşme ve tehdide karşılık geldiği ve devlet tarafından temsil edildiği bir kavramsal arka plana atıfla üç tane temel patika ön plana çıkmaktadır: Bu patikalar sırasıyla sermaye yoğun, zor yoğun ve sermayeleşmiş zor şeklinde

özetlenebilir. Hollanda gibi sermaye yoğun bölgeler savaş ile savaşa hazırlık süreçlerinin daha çok vergi ve krediyle finanse edildiği bir toplumsal sistemi karakterize ediyor. Böylesi ülkelerde zor aygıtı ve devlet şiddeti toplumsal evrimin örgütlenmesi süreci bakımından belirgin bir konumda değil. Zor yoğun model ise ideal ülkesi Prusya olan ve savaş için aynı el koyma ile zorunlu askerlik gibi yöntemlerin sıklıkla kullanıldığı bir patikaya karşılık geliyor. Zor yoğun modelde devlet ve ordu oldukça güçlü. Sermayeleşmiş zor ise İngiltere ve Fransa'nın modernleşme deneyimlerinde idealize olan ve zor aygıtı ile sermayenin ihtiyaçlarının birbirine paralel bir şekilde gelişip devleti şekillendirdiği bir yapıya karşılık gelmekte. Bu patikanın örneklerinde hem devlet şiddeti ve ordunun askeri potansiyeli hem de kapitalizm oldukça güçlü (Tilly, 2001: 40-66, 174-6, 241-260).

Zor yoğun bir yapı bu topraklarda. Bu nedenle devletçi bir toplumsal örgütlenme tarzı popüler. Ya güçlü liderler ülkeyi yönetiyor ya da onların yokluğunda bürokrasi. Bürokratik yapının içeriğini aydınlatmaya çalıştığımızda ise karşımıza şöyle bir tablo çıkıyor:

(1) Kaynakların aktarılması noktasında merkezi yapının büyük bir ağırlığı var (Turan, 2000: 381-2). Bu olgu devlet ile toplum arasındaki ilişkinin ekonomi politik temelinin patronaj olduğu gerçeğiyle⁸ birlikte düşünüldüğünde bürokrasinin gücünün maddi dayanağı daha bir anlaşılır hale gelir. Kaynakların dağıtımı noktasında son söz devlete aittir. Güçlü bir lider (II. Abdülhamit, Atatürk, Erdoğan) araya girmediği müddetçe devlet adına onun tüm güç ve yetkisini bürokratlar kullanıyor.

(2) Türk modernleşmesinin yönelim biçimi ve bürokratların modernleşmeyi yürütme tarzı önemli ölçüde üst yapısal. Ekonomiden çok devlet, hukuk ve eğitim ön planda. Osmanlı'dan kalan yapı Cumhuriyet döneminde de devam ediyor. Devleti kurtarma idealinin temel motivasyon kaynağı olduğu bir düşünsel iklimde yeni okullar yoluyla daha çok kişi için daha fazla eğitim, yeni yasalar ve devletin yeniden yapılanması modernleşmenin ağırlıklı noktasını karakterize ediyor (Kazancıgil, 2000: 146-150).

(3) Tabii bu doğru bürokrasinin uzun bir süre, en azından Jön Türklerin ulusal ekonomi kurma yolunda Müslüman-Türk burjuvaziyi teşvik eden tutumundan beri, milli bir burjuvazi yaratmak için gösterdiği devasa çabayla birlikte değerlendirilmeli (Keyder, 2011: 109-110). Şöyle ki, Türkiye'de kapitalizmin tarihi aslında bir devlet kapitalizmi tarihi. Kapitalizmin yerleşmesi süreci aşağıdan yukarı bir şekilde, burjuvazi aracılığıyla sivil toplum içerisinde değil, büyük ölçüde bu süreçlerin yokluğunda veya aleyhine işleyecek bir tarzda yukarıdan aşağıya bir şekilde gerçekleşmekte. Ancak Türkiye'deki serüveni Almanya ve Japonya gibi idealleşmiş faşist modernleşme deneyimlerinden ayıran bir yön var yine de. Ekonomik alan üzerindeki siyasi kontrol sistemik bir unsur olarak ağırlığını koruyor. Bu durum ise hem burjuvazinin devletten bağımsızlaşma hızını hem de ülkenin kapitalist sistemde merkeze eklenme hızını yavaşlatmakta.

(4) Osmanlı devlet geleneği toplumu devlete karşı fesat içerisinde gören bir bakış açısında kendi varlık nedenini somutlaştırıyordu. Sivil toplum eksikliği devletten topluma yönelen bu şüpheli tavrı dengeleyecek karşı ağırlığın oluşmasını geciktirdi hep. Toplumun epey bir kısmının da desteklediği bu devlete öncelik veren tavır bahsi geçen kurumu uyumu ve adaleti koruyan bir mekanizma olarak kutsama eğilimi içerisindeydi (Sarıbay, 2000: 447-9). Cumhuriyet döneminde de bu kutsal devlet mitosunu devam etti. Devlet aklının topluma müdahalesi sadece düzenleme ve denetleme işlevlerinde hayata geçmedi şüphesiz ki. Devlet siyasi konjonktürün izin verdiği ölçüde, muhalif toplumsal kesimlere yönelik olarak toplumun bir kısmını diğer kısmına karşı kışkırtarak linç eylemlerinde açığa çıkan sivil şiddeti organize etti. Özellikle sol harekete ve Kürt hareketine yönelik polis şiddetine paralel bir şekilde sonuç doğuran sivil tepki dikkat çekici boyuttadır (Bora, 2014: 14, 75).

⁸ Devlet-sivil toplum ilişkisi parantezinde Türkiye'de patronaj rejimi üzerine bkz. Öztürk (2007).

Tabii devletin bu kadar güçlü olduğu bir toplumda hukukun siyaseti denetlemesi ve devletin belirleyici niteliğinin hukuk olması çok zor. Tam da bu noktada bürokratların eylemleri oldukça işlevsel. Çünkü bürokrat bazen karar alıcı, çoğu kez ise uygulayıcı olarak devletin hukuk dışına taşmaya eğilimli icra gücünü rasyonalize ederek normalleştiriyor.

Konjonktür: Çoklu Modernlikler

Bu metinde Türkiye'deki tarihsel deneyiminin Moore'nın kullandığı anlamıyla faşist modernleşmeyle kapitalist modernleşme ideal tipleri arasında bir yerde olduğu ileri sürüldü. Moore'un modeline yaklaşıldığı yer daha çok devlet ağırlıklı modernleşme, kapitalizmin devlet tarafından inşa edilmesi ve eksik demokrasidir. Ancak faşist modernleşmenin ideal tipleri olan Japonya ve Almanya örneklerinde belirgin ölçüde bir askeri emperyalizm eğilimi göze çarpar.⁹ Türkiye modernleşmesinde bu öge etkin bir konumda değildir. Özet ve giriş kısmında bir ölçüde, metin içerisinde ise daha ayrıntılı bir şekilde değinildiği üzere Tilly'in zor yoğun modeliyle Türkiye deneyimi arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Türkiye'nin tarihsel sosyolojik analizinde Moore'nın Tilly ile birlikte okunması faydalı sonuçlar doğurabilir. Nihayetinde denilebilir ki Türkiye'yi kapitalist ama yeterince modern bulmayan okuma (Kaya, 2014: 218-9) önemli ölçüde bu faşist ve (veya) zor yoğun tarihsel patikanın yarattığı toplumsal patolojiye dikkat çekmektedir.

Faşist modernleşmede tarihsel bir süreklilik olduğu açıktır. Ancak 2010 referandumu sonrası gelişmeler bakımından hem devlet aygıtı içerisinde hem de devlet ile toplum arasındaki ilişkide bir dizi dönüşüm de yaşanmıştır. AK Parti'nin liderliğini üstlendiği İslamcı-muhafazakar-tarihsel blok modernleşmeyi daha az seküler bir içerikle yeniden kodlayan Yeni Türkiye koşullarını yaratmıştır toplum mühendisliği enstrümanlarından yoğun bir şekilde yararlandığı bir sürecin sonunda. Yeni Türkiye taraftarlarıyla Eski Türkiye yanlıları arasındaki siyasal sosyolojik bölünme daha da derinleşmiştir. Her iki kesim de birbirini demokrasiye zarar vermekle suçlamaktadır. İktidar bloğu muhalefet bloğunun Türkiye'nin özgün koşullarını yeterince hakkaniyetli bir şekilde tahlil edemediğini düşünmektedir. İktidar dış müdahalelere karşı demokrasinin kurucu prensibi olan milli egemenliği korumaktadır. Muhalefet bloğuna göre ise AK Parti iktidarı yoğunlaştıkça devlet ile parti arasındaki mesafe kaybolmuş ve demokratik çoğulculuk azalmıştır.

İktidar ile muhalefet blokları arasındaki tartışmayı parantez içine almak kaydıyla şöyle bir yargı dile getirilebilir: Türkiye modernleşmesindeki belirgin eğilim, yani kapitalizm ile demokrasi arasındaki eşitsiz gelişim varlığını ve ağırlığını korumaktadır. Bu arada Türkiye'deki liberal demokrat entelijansyanın özel olarak AK Parti'yi, genel olarak ise İslamcı-muhafazakar kesimleri demokratik normalleşme için şans olarak gören okumasının bu kesimlerin akademik itibarıyla birlikte tarihe karıştığını da kayda geçirmek gerekir. Liberaller İslamcıların tehlikeli olmadığını, çünkü İslamcı elitin de kapitalist modernlikten yana olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yine onlara göre kapitalist modernleşme devam ettiği müddetçe sekülerleşme ve demokratikleşme kaçınılmazdır (Şahin, 2008: 82-3). Oysaki karşılaştırmalı tarihsel sosyoloji literatürü bize açıkça gösterir ki kapitalizm her durumda demokrasiyi beraberinde getirmeyebilir. Otoriter bir modernleşme her zaman mümkündür. Kemalizm örneğinde açıkça görüldüğü olduğu üzere hakim ideoloji laik, demokratik ve modern Batıya ulaşma yolunda toplumsal yapıdaki eksikleri tamamlamayı kendi asli amaçları arasında sayıyorsa otoriter yapının tasfiyesi bahsi geçen yapının kendi ilkesi haline gelir. Ancak teorideki bu açıklık uygulamada söz konusu olmamıştır. Kemalist elitlerin hakim olduğu uzun süre içerisinde demokrasinin askıya alınması ve kamusal alanın halkın her kesimine sorunsuzca açılması noktalarında bu ideoloji ve onun elitleri genelde otoriter bir tutumdan yana tavır koymuşlardır. Bugün için kıymetli olan soru ise İslamcılığın Kemalizm'le aynı kaderi paylaşıp paylaşmadığıdır. Daha açık bir anlatımla yeniden formüle edersek İslamcılık Türkiye modernleşmesini faşist ideal tipten kapitalist ideal tipe yaklaştırma noktasında

⁹Moore'un ayrıntılı faşizm analizi için bkz. Moore (2003: 283-375, 503-525).

kalıcı bir değişiklik yaratmış mıdır, yoksa İslamcı modernlik Kemalist modernlikle aynı kulvarda mı yer almaktadır?

KAYNAKÇA

- Aktoprak, Elçin (2017). “İzmir Marşı ve Şimdi ve Sonrası”, *Birikim* 335, ss. 46-51.
- Aytürk, İlker (2015). “Post-post Kemalizm: Yeni Bir Paradigmayı Beklerken”, *Birikim* 319, ss. 34-47.
- Bora, Tanıl (2014). *Türkiye’nin Linç Rejimi*, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Bozarslan, Hamit (2018). *Türkiye Tarihi, İmparatorluktan Günümüze*, Çev: Işık Ergüden, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çaylak, Adem (2013). “Entelektüel Tarihçi Şerif Mardin’in Osmanlı Toplum Çözümlemesi”, *Şerif Mardin Okumaları*, (Der.), Taşkın Takış, Ankara: Doğu Batı Yayınları, ss. 207-235.
- Eisenstandt, ShmuelNoah (2014). *Modernleşme, Başkaldırı ve Değişim*, Çev: Ufuk Coşkun, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Güngör, Özcan (2013). “Sosyolojik Bir Teori Olarak Sembolik Etkileşimciliğin Ontolojik Temeli ve Din Olgusu”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, ss. 57-95.
- İnsel, Ahmet (2014). *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaya, İbrahim (2014). *Yeni Türkiye, Modernliği Olmayan Kapitalizm*, Ankara: İmge Yayınları.
- Kazancıgil, Ali (2000). “Türkiye’de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, (Der.), Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul: Alfa Yayınları, ss. 137-154.
- Keyder, Çağlar (2011). “Tarihsel Sosyolojiyi Türkiye Üzerinden Okumak”, *Tarihsel Sosyoloji*, (Der.), ElisabethÖzalg, Ankara: Doğu Batı Yayınları, ss. 106-135.
- Keyder, Çağlar (2014). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Şerif (2000). “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, (Der.), Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul: Alfa Yayınları, ss. 79-104.
- Mardin, Şerif (2018). *Din ve İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx, Karl (2017). *Türkiye Üzerine (Şark Meselesi)*, Çev: Selahattin Hilav-Attila Tokath, İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Moore, Barrington (2003). *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, Çev: Şirin Tekeli ve Alaeddin Şenel, Ankara: İmge Yayınları.
- Öztürk, Armağan (2007). “Siyasi Kültür Bağlamında Türkiye’de Devlet-Sivil Toplum İlişkisi: Sendikacılık Örneği”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi* 14, ss. 1-35.
- Öztürk, Armağan (2017). “CivicAtaturkism in theDissolvingProcess of Post-Kemalism”, *TheTransformation of Public Sphere*, (Eds). Armağan Öztürk and Ayhan Bilgin, Germany: Nomos, pp. 87-102.
- Özyürek, Esra (2011). *Modernlik Nostaljisi, Kemalizm, Laiklik ve Gündelik Hayatta Siyaset*, Çev: Ferit Burak Aydar, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

- Sarıbay, Ali Yaşar (2000). “Türkiye’de Demokrasi ve Sivil Toplum”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, (Der.), Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul: Alfa Yayınları, ss. 447-461.
- Skocpol, Theda (2004). *Devletler ve Toplumsal Devrimler*, Çev: S. Erdem Türközü, Ankara: İmge Yayınları.
- Skocpol, Theda (2008). “Sosyolojinin Tarihsel İmgelemi”, *Tarihsel Sosyoloji, Bloch’tanWallerstein’e Görüşler ve Yöntemler*, (Der.), ThedaSkocpol, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss. 1-24.
- Smith, Dennis (2000). “Olguların ve Değerlerin Keşfi: BarringtonMoore’un Tarihsel Sosyolojisi”, *Tarihsel Sosyoloji*, (Der.), ThedaSkocpol, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss. 348-395.
- Şahin, Haluk (2008). *Liberaller, Ulusalcılar, İslamcılar ve Ötekiler*, Söyleşi: Devrim Sevimay, İstanbul: Say Yayınları.
- Tilly, Charles (2001). *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, Çev: Kudret Emiroğlu, Ankara: İmge Yayınları.
- Turan, İlter (2000). “Türkiye’de Siyasi Kültürünün Oluşumu”, (Der.), Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, İstanbul: Alfa Yayınları, ss. 359-386.
- Wallerstein, Immanuel (2012). *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, Çev: Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yayınları.
- Weber, Max (2012a). *Ekonomi ve Toplum Cilt-1*, Çev: Latif Boyacı, İstanbul: Yarın Yayınları.
- Weber, Max (2012b). *Ekonomi ve Toplum Cilt-2*, Çev: Latif Boyacı, İstanbul: Yarın Yayınları.